

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ОБ'ЄДНАНИЙ ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКИ**

ЧЕРНІЧЕНКО Віктор Васильович

УДК 331.552.4:314.186:338.432

**ЕКОНОМІЧНІ ЧИННИКИ ВІДТВОРЕННЯ ТРУДОВОГО
ПОТЕНЦІАЛУ АГРАРНОЇ СФЕРИ**

Спеціальність 08.07.02 – Економіка сільського господарства і АПК

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата економічних наук

КИЇВ – 2005

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Об'єднаному інституті економіки НАН України.

Науковий керівник: доктор економічних наук, член-кореспондент УААН Прокопа Ігор Васильович, Об'єднаний інститут економіки НАН України, завідувач відділу соціально-економічних аспектів розвитку АПК.

Офіційні опоненти: доктор економічних наук Лишиленко Василь Іванович, професор кафедри фундаментальних економічних дисциплін Державної академії статистики, обліку і аудиту;

кандидат економічних наук, старший науковий співробітник Соколик Марія Петрівна, провідний науковий співробітник відділу моделювання економічного розвитку Інституту економічного прогнозування НАН України.

Провідна установа: Національний науковий центр „Інститут аграрної економіки” УААН, відділ аграрної та соціальної політики.

Захист відбудеться „ 3 ” листопада 2005 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.150.02 Об'єднаного інституту економіки НАН України за адресою: 01011, м. Київ, вул. Панаса Мирного, 26.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Об'єднаного інституту економіки НАН України за адресою: 01011, Київ, вул. Панаса Мирного, 26.

Автореферат розісланий „ 28 ” вересня 2005 р.

Вчений секретар
Спеціалізованої вченої ради
доктор економічних наук

Шубравська О.В.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Реформування економічних відносин в аграрному секторі економіки України супроводжується низкою кризових явищ – спадом

виробництва, звуженням сфери прикладання праці, зростанням рівня безробіття, збільшенням обсягів трудових міграцій, зниженням платоспроможного попиту сільського населення тощо. Усе це призводить до зниження рівня задоволення життєвих потреб працівників сільського господарства та членів їх сімей і значного погіршення умов формування, відтворення та використання трудового потенціалу.

У такій ситуації дослідження проблеми стабілізації і зростання рівня життя селян, створення умов для повноцінного відтворення і ефективного функціонування їх трудового потенціалу стає провідним. Адже становлення конкурентноспроможного сільського господарства та інших галузей агропродовольчого комплексу неможливе без ініціативних, висококваліфікованих працівників, здатних не лише організувати ефективно виробництво і виконувати роботи на основі найновіших технологій, але і орієнтуватись у ринкових умовах господарювання.

Економічні аспекти відтворення трудового потенціалу (робочої сили, трудових ресурсів, людського фактора виробництва) постійно знаходились у центрі уваги класиків економічної науки: Ф. Кене, А. Сміта, Д. Рікардо, У. Петті, Т. Мальтуса, К. Маркса, П. Самюельсона та інших. Вагомий внесок у дослідження проблеми зробили сучасні вчені-економісти: Л. Гольдін, В. Дієсперов, М. Долішній, В. Лишиленко, І. Лукінов, В. Мандибура, В. Машенков, В. Онікієнко, С. Пирожков, І. Прокопа, М. Соколик, В. Стешенко, О. Хомра, В. Чураков, Л. Шепотько, К. Якуба та ін. Поряд з цим, проблема формування і використання фонду життєвих засобів сільського населення в умовах аграрних трансформацій, що становить економічну основу відтворення трудового потенціалу сучасного і майбутнього сільськогосподарського виробництва, потребує більшої уваги.

Вибір теми дисертаційної роботи зумовлений нагальною необхідністю підвищення рівня ресурсного забезпечення селян та покращання відтворення трудового потенціалу аграрної сфери.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота містить результати досліджень, які здійснювались автором у межах науково-дослідних робіт відділу соціально-економічного розвитку села Інституту економіки НАНУ "Соціально-економічний потенціал села в умовах трансформацій" (номер держреєстрації 0198U002037); "Використання соціальних ресурсів сільських регіонів для досягнення продовольчої безпеки" (номер держреєстрації 0100U006192); "Організаційно-правове та фінансове забезпечення сільської зайнятості в умовах реформування аграрного сектора" (номер держреєстрації 0101U002916) та науково-дослідних робіт відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень НАНУ „Формування соціально-демографічної політики в Україні (номер держреєстрації 0103U005818); „Відпрацювання методики оцінки бідності в Україні з метою підвищення ефективності надання адресної соціальної допомоги” (номер держреєстрації 0104U004702).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є поглиблення теоретико-методологічних засад формування і використання ресурсної бази відтворення трудового потенціалу аграрної сфери та обґрунтування напрямів її зміцнення. Для досягнення поставленої мети в роботі були поставлені і вирішувались наступні завдання:

- уточнити загальні положення теорії відтворення трудового потенціалу стосовно аграрної сфери;
- дослідити та оцінити середовище відтворення трудового потенціалу аграрної сфери;
- здійснити оцінку доходів та витрат домогосподарств сільської місцевості;
- виявити особливості та спрогнозувати перспективи ресурсного забезпечення домогосподарств сільської місцевості, в тому числі у регіональному аспекті;
- обґрунтувати напрями та засоби зміцнення ресурсної бази відтворення трудового потенціалу аграрної сфери.

Предметом дослідження є сукупність соціально-економічних відносин щодо формування та відтворення трудового потенціалу аграрної сфери.

Об'єктом дослідження є ресурсне забезпечення відтворення трудового потенціалу аграрної сфери, переважно доходи та витрати домогосподарств сільської місцевості.

Теоретично-методологічна основа дослідження базується на використанні системного підходу до вивчення економічних процесів, законодавчо-правових актів, методології обстежень домогосподарств, а також досліджень вітчизняних та зарубіжних фахівців з проблем відтворення трудового потенціалу. У процесі роботи використовувались наступні методи і форми дослідження: абстрактно-логічний, розрахунково-конструктивний, статистичних групувань, графічний тощо.

Наукова новизна одержаних результатів. До найбільш вагомих результатів дисертаційної роботи, які визначають її наукову новизну та виносяться на захист, належать такі:

- обґрунтовано мету відтворення трудового потенціалу аграрної сфери, яка полягає у формуванні таких якісних характеристик зайнятих в ній осіб, які адекватні вимогам конкурентноспроможного сільськогосподарського виробництва, що ведеться на сучасній техніко-технологічній основі;
- виділені основні складові середовища відтворення трудового потенціалу аграрної сфери: держава, підприємства, громадські і некомерційні організації, домогосподарства, а також виокремлено функції домогосподарств у зазначеному відтворенні;
- здійснено оцінку видатків та доходів сільських домогосподарств, як визначальних чинників відтворення трудового потенціалу аграрної сфери; встановлено, що рівень ресурсного забезпечення домогосподарств не відповідає сучасним вимогам задоволення життєвих потреб працівників та формування якісних характеристик їх трудового потенціалу;

– обґрунтовано необхідність вдосконалення оцінки виробленої і спожитої в домогосподарствах сільськогосподарської продукції при визначенні рівня добробуту селян;

– обґрунтовані напрями диверсифікації доходів сільських домогосподарств за рахунок доповнення існуючих джерел новими та спрямування видатків, передусім, на поліпшення якісних характеристик трудового потенціалу членів домогосподарств.

– вперше здійснено оцінку ресурсного забезпечення відтворення трудового потенціалу аграрної сфери у регіональному аспекті;

Практичне значення результатів дослідження. Наукові розробки за темою дисертаційної роботи використані Міністерством аграрної політики України при розробленні проекту Державної програми розвитку соціальної сфери села на період до 2005 року, проекту Закону України “Про підтримку соціального розвитку села у 2002-2010 рр.” та проекту Закону України “Про затвердження Державної програми зайнятості населення на 2001-2004 роки”, (довідка №37-17-2-15/9743 від 22.10.2002 р.); Управлінням праці та соціального захисту населення Гайворонської районної державної адміністрації (довідка №1183 від 16.09.2005 р.). Рекомендації та пропозиції, розроблені автором, можуть бути використані при розробленні заходів державної соціально-економічної політики та конкретних програм. Використання результатів дослідження державними статистичними органами сприятиме удосконаленню оцінки продукції, виробленої і спожитої в домогосподарствах, що дасть змогу коректніше визначати рівень добробуту селян.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження є одноосібно виконаною науковою працею. Наукові результати, відзначені у дисертаційній роботі та авторефераті, отримані автором особисто. Здобувачем самостійно виконане комплексне дослідження сучасного стану, виявлено загальні та регіональні особливості ресурсного забезпечення сільських домогосподарств, а також обґрунтовані пропозиції щодо напрямів його поліпшення.

Апробація результатів дисертації. Теоретичні і практичні розробки дисертаційної роботи доповідались та обговорювались на таких науково-практичних конференціях: Міжнародна науково-практична конференція “Регіональні проблеми розвитку агропромислового комплексу України: стан і перспективи вирішення” (Київ, 21-22 березня 2000 р.); Міжвузівська науково-практична конференція “Молодые учёные Крыма в решении актуальных вопросов современности” (Севастополь, 14-17 жовтня 2002 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція “Регіональні проблеми зайнятості і ринку праці” (Тернопіль, 13-14 травня 2004 р.); Міжнародна науково-практична конференція “Аграрная отрасль: социально-экономические и правовые проблемы становления и перспективы развития” (Гомель, 20-21 травня 2004 р.); Міжнародна науково-теоретична конференція „Методичні основи сучасного дослідження в аграрній економіці” (Житомир, 3-5 березня 2005 р.).

Публікації. За результатами дослідження опубліковано 8 одноосібних наукових праць, у тому числі 3 статті у фахових виданнях і 5 – у збірниках матеріалів науково-практичних конференцій. Загальний обсяг публікацій становить 2,1 д.а.

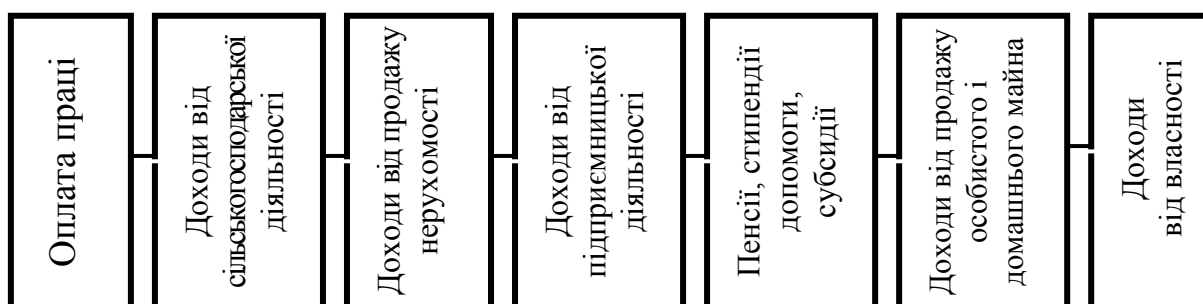
Обсяг і структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел із 89 найменувань та 2 додатків. Повний обсяг дисертації становить 195 стор. комп'ютерного тексту у тому числі список використаних джерел займає 7 стор., додатки – 2 стор.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У першому розділі – “Науково-методичні аспекти відтворення трудового потенціалу аграрної сфери” досліджено генезис поглядів учених-економістів на роль людини у виробництві, сукупність кількісних та якісних характеристик працівника, а також умов і економічних чинників їх відтворення. Залежно від історичного періоду, наряду, мети дослідження тощо, дослідники послуговувалися різними визначеннями носіїв живої праці та їх ролі у виробництві: робоча сила, трудові ресурси, людський фактор, трудовий потенціал, людський капітал тощо. Відповідно різнилися і погляди вчених на умови та чинники їх відтворення. Систематизуючи різні позиції фахівців, автор вважає, що найзмістовнішою економічною категорією, що виражає цей фактор виробництва, є “трудова потенція”.

Нині українське село характеризують негативні зміни показників трудового потенціалу, зумовлені, серед іншого, загостренням ситуації на ринку праці. Економічна криза 90-х років супроводжувалась значним спадом виробництва у сільській місцевості і призвела до масового вивільнення працівників. Переважна більшість вивільнених була змушена змінити свій статус, переорієнтовуючись на зайнятість переважно в особистому селянському господарстві. Якщо у 1990 р. чисельність зайнятих у сільському, рибному та лісовому господарстві становила 5025,2 тис. осіб., з них – 680,8 тис. (13,6%) – в особистому селянському господарстві, то у 2003 р. аналогічні показники становили відповідно 4963,3 тис. та 2784,7 тис. (56,1%).

У ринкових умовах відтворення трудового потенціалу відбувається при взаємодії таких суб'єктів економіки: держави (державних установ), підприємств, домогосподарств, громадських і некомерційних організацій тощо. Усі ці суб'єкти рівноправні між собою, посідають певну нішу в економічній системі, виконують властиві їм роль і функції у відтворювальному процесі. Їхні витрати на відтворення трудового потенціалу становлять ресурсну базу цього відтворення. У свою чергу, щоб здійснювати згадані витрати, суб'єкти економіки повинні мати відповідні доходи, що відображено на розробленій нами схемі (рис. 1).

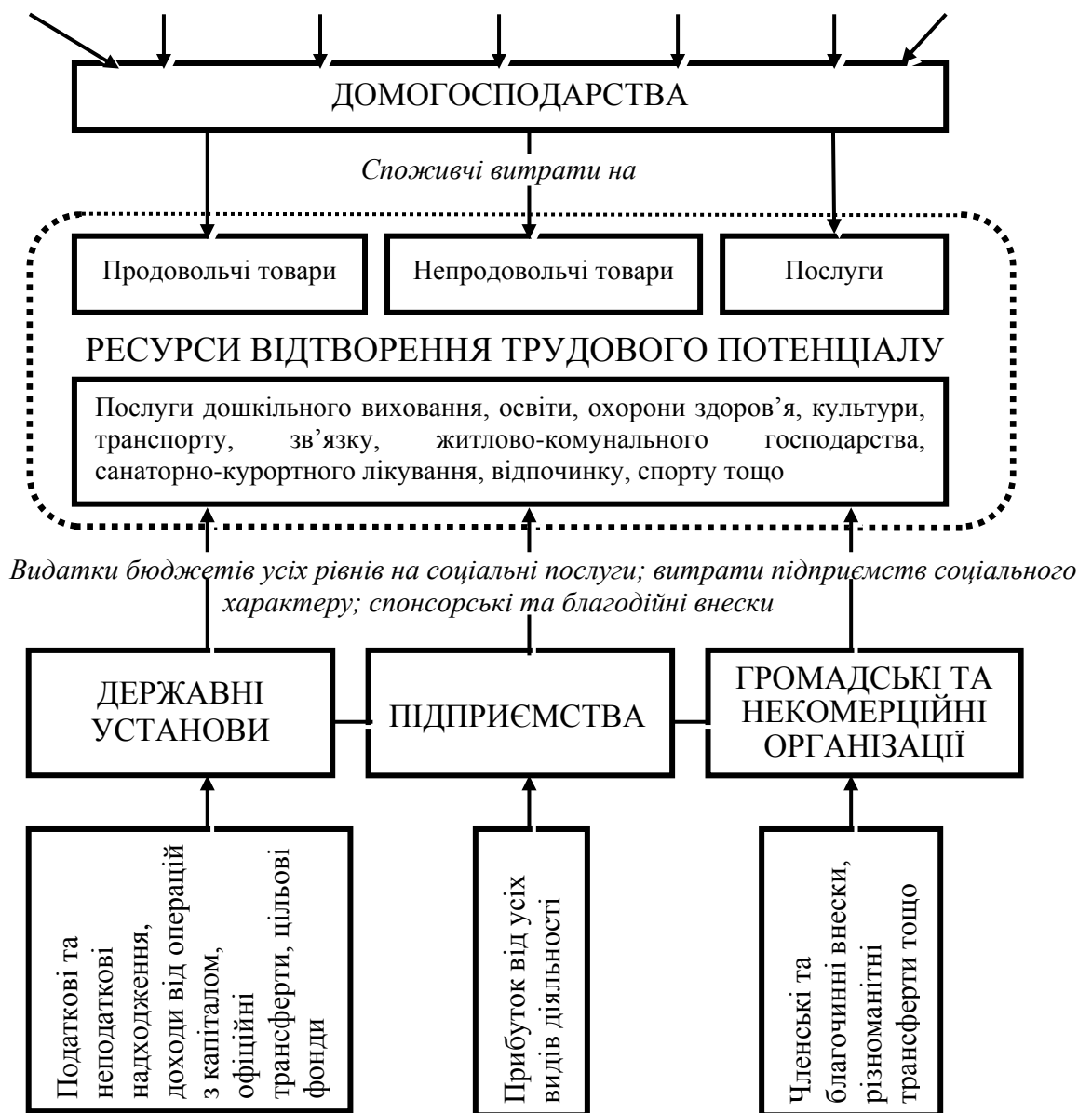

Рис.1. Схема ресурсного забезпечення відтворення трудового потенціалу аграрної сфери.

Держава бере участь у відтворенні трудового потенціалу через оплату за рахунок бюджетних коштів послуг освіти (дошкільної, загальної, професійно-технічної, вищої), охорони здоров'я, культури, фізичної культури і спорту, соціального забезпечення тощо, які надаються, передусім, закладами державної і комунальної форм власності. Розмір цих витрат залежить від економічних можливостей суспільства, визнання їх значимості та необхідності забезпечення однакового доступу до них усіх споживачів. Важливим завданням тут є згладжування відмінностей в умовах отримання послуг різними групами населення, зумовлених особливостями розселення, рівнем доходів та іншими об'єктивними обставинами.

Стосовно сільського населення це завдання загалом залишається невирішеним. Зокрема, в цілому по Україні соціальні видатки бюджетів усіх

рівнів в останні роки збільшуються, але у сільській місцевості умови отримання вищезгаданих послуг не поліпшуються. Так, у 2004 р. порівняно з 1990 р. кількість дошкільних закладів у сільських населених пунктах скоротилась майже на чверть, клубів та будинків культури – на 18%; зазнала відчутного скорочення мережа шкіл й інших об'єктів соціальної інфраструктури. Рівень забезпеченості сіл дошкільними закладами освіти становить 29%, середніми закладами освіти – 51%, лікарняними амбулаторіями – 9%, дільничними лікарнями – 3%, фельдшерсько-акушерськими пунктами – 55%, клубами та будинками культури – 61%.

Однією з причин занепаду соціальної інфраструктури села є прорахунки у здійсненні “муніципалізації” об'єктів соціальної сфери, які належали сільськогосподарським підприємствам. Передача їх до комунальної власності не супроводжувалась відповідними заходами щодо зміцнення фінансової бази місцевого самоврядування, внаслідок чого зменшення витрат сільгосп підприємств на утримання об'єктів соціальної сфери не компенсується збільшенням їх фінансування з місцевих бюджетів.

Сільськогосподарські підприємства (окрім виплати заробітної плати і внесків до централізованих соціальних фондів) беруть участь у відтворенні трудового потенціалу, здійснюючи витрати на утримання об'єктів соціальної інфраструктури, що знаходяться у них на балансі, оплачуючи (повністю чи частково) витрати працівників на оздоровлення, лікування, транспортне та інші види обслуговування тощо, надаючи допомогу закладам соціального призначення комунальної власності тощо. Обсяг цих витрат залежить від результатів діяльності підприємств. Однак переважна більшість сільськогосподарських підприємств перебуває нині у скрутному фінансовому становищі, внаслідок чого їх роль у ресурсному забезпеченні відтворення трудового потенціалу звужується.

У відтворенні трудового потенціалу беруть участь також громадські та некомерційні організації, у тому числі релігійні. Вони виконують певні функції щодо формування духовних та морально-етичних якостей населення, розширення його виховного, освітнього, культурного, професійного, політичного світогляду. Однак діяльність цих організацій (крім релігійних) в Україні з різних причин не набула особливого поширення і тому не має значного впливу на досліджуваний процес.

Домогосподарства забезпечують відтворення трудового потенціалу через споживчі сукупні витрати. Останні складаються з грошових витрат; вартості спожитих домогосподарством продовольчих товарів, отриманих з особистого підсобного господарства та у порядку самозаготівель, або подарованих родичами та іншими особами; суми пільг та субсидій на оплату житла, комунальних продуктів та послуг; суми пільг на оплату телефону, проїзду у транспорті та дотацій на путівки для лікування, оздоровлення та відпочинку, на оплату ліків, вітамінів, інших аптекарських товарів, медичних послуг. Джерелом названих витрат є доходи, якими домогосподарство має змогу розпоряджатися без будь-яких обмежень (мобільні доходи). Специфіка

домогосподарства полягає у тому, що, окрім його власних ресурсів, через нього проходять ресурсні потоки, які формуються іншими суб'єктами економіки.

Рівень ресурсного забезпечення домогосподарств сільської місцевості України є вкрай низьким. Про це свідчить насамперед той факт, що майже три чверті споживчих сукупних витрат спрямовуються селянами на забезпечення себе та членів своїх сімей продовольством (табл. 1). При цьому інші споживчі потреби задовольняються у мінімальному обсязі.

Таблиця 1

Споживчі сукупні витрати домогосподарств сільської місцевості в середньому за місяць, 2003 р.*

Види витрат	Обсяг (грн.), у розрахунку на:		Частка у структурі, %
	домогосподарство	одного члена домогосподарства	
Продовольчі товари	442,30	159,68	74,7
Непродовольчі товари	115,91	41,84	19,6
з них: житло, вода, електроенергія та усі види палива	49,56	17,89	8,4
меблі, предмети домашнього побуту, побутова техніка та щоденне обслуговування житла	10,11	3,65	1,7
Послуги	34,13	12,32	5,7
з них: житло, вода, електроенергія та усі види палива	3,83	1,38	0,6
освіта, охорона здоров'я, культура та відпочинок	13,04	4,71	2,2
транспорт і зв'язок	11,03	3,98	1,9
Всього	592,34	213,84	100,0

*Розраховано за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств у 2003 році.

Так, частка витрат на непродовольчі товари у загальній їх структурі становить менше 20%. При цьому, майже половина з них спрямовується на сплату обов'язкових платежів (зокрема комунальних). Натомість на предмети домашнього вжитку (меблі, побутову техніку тощо) витрачається менше чотирьох гривень на місяць у розрахунку на одного члена домогосподарства. Найменша частка споживчих сукупних витрат у загальній структурі належить витратам на послуги. Серед останніх найбільше витрачалося на послуги охорони здоров'я та транспорт – відповідно 2,76 та 2,67 грн. на місяць у розрахунку на одного члена домогосподарства, а найменше – 0,46 грн. – на відпочинок та культуру.

Отже, відтворення трудового потенціалу аграрної сфери відбувається у складних умовах виживання сільських сімей. Функціональною основою здійснення названого відтворення є домогосподарство. Однак рівень ресурсного забезпечення сільського домогосподарства, як ринкового суб'єкта,

зокрема структура його споживчих витрат дає підстави для висновку, що назване відтворення не є повноцінним.

У другому розділі – “Доходи домогосподарств у відтворенні трудового потенціалу аграрної сфери” – досліджено найвагомійші складові доходів сільських домогосподарств: від оплати праці, від сільськогосподарської діяльності та соціальні трансферти.

У радянський період вирішальна роль у відтворенні трудового потенціалу селян належала оплаті праці, частка якої в структурі сукупного доходу колгоспників у 1990 р. досягла 59,4%, а працівників радгоспів – 78,1%. При величині мінімальної заробітної плати у 70 крб. середньомісячна оплата праці колгоспників у суспільному господарстві становила у 1990 р. 220,4 крб., а заробітна плата працівників радгоспів – 265,8 крб.

Із наростанням економічної кризи заробітна плата поступово втрачала провідну роль у відтворенні трудового потенціалу. Так, у 1990-1998 рр. її частка у структурі сукупного доходу селян скоротилась із 59,4 до 23,2 %. В подальшому частка оплати праці у структурі сукупних ресурсів сільських домогосподарств (з 1999 р. в Україні застосовується міжнародна методика обстеження умов життя домогосподарств) хоча і підвищилась з 16,3 % у 1999р. до 23,9 % у 2003 р., однак залишилась невисокою.

В період з 1999 р. по 2004 р. розмір середньої заробітної плати працівників сільського господарства, незважаючи на тенденцію до підвищення, не забезпечував повноцінного відтворення трудового потенціалу, задовольняючи лише половину найнеобхідніших потреб селян. Про це свідчить, зокрема, співвідношення між величинами середньої заробітної плати і прожиткового мінімуму, яке коливалось у межах від 42,0 до 57,3 %, а також мінімальної заробітної плати та прожиткового мінімуму – від 33,0 до 53,3 % (табл. 2).

Низький рівень заробітної плати працівників сільського господарства, який у 2003 р. становив лише 47,4 % від середньої по видах економічної діяльності, супроводжується й іншими негативними явищами, що значно знижують роль оплати праці у відтворенні трудового потенціалу.

Таблиця 2

Співвідношення величин основних індикаторів відтворення трудового потенціалу аграрної сфери у 1998-2003 рр. *

Дата запровадження мінімальної заробітної плати	Величина, грн.			Співвідношення, %		
	мінімальної заробітної плати	середньомісячної номінальної заробітної плати	прожиткового мінімуму	мінімальної та номінальної заробітної плати	мінімальної заробітної плати і прожиткового мінімуму	номінальної заробітної плати і прожиткового мінімуму

01.01.1998	45,00	89,00	73,70	50,6	61,1	120,8
01.07.1998	55,00	89,00	73,70	61,8	74,6	120,8
01.04.2000	90,00	111,00	270,10	81,1	33,0	42,0
01.06.2000	118,00	111,00	270,10	106,3	44,0	42,0
24.05.2001	118,00	124,20	311,30	95,0	37,9	39,9
01.01.2002	140,00	183,00	365,00	76,5	38,4	50,1
01.07.2002	165,00	183,00	365,00	90,1	45,2	50,1
01.01.2003	185,00	219,20	382,70	84,4	48,3	57,3
01.12.2003	205,00	219,20	382,70	93,5	53,5	57,3

*Розраховано за даними: Законодавство України про працю. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – Т.2 та Статистичних довідників за 1998 – 2003 рр.

По-перше, це надмірно висока частка натуральної оплати праці. Так, у 1998 р. у натуральній формі було виплачено трохи більше половини нарахованої заробітної плати в сільському господарстві, у 1999 р. – 56,9 %, а у 2003-2004 рр. – більше 60%. Надмірний рівень “натуралізації” оплати праці звужує її можливості у задоволенні широкого спектру споживчих потреб працівників і членів їх сімей.

По-друге, сільськогосподарська продукція, яка надходить в розпорядження домогосподарств у вигляді натуральної оплати (дуже часто низької якості), як правило, оцінюється за цінами, вищими від ринкових. У результаті цього селяни втрачають як у процесі використання цієї продукції на власні потреби, так і при спробі її реалізації за ціною отримання.

По-третє, низький рівень оплати праці та значна частка у ній натуральної оплати супроводжується ще й тривалими затримками з виплати селянам заробленого. Так, у грудні 2002 р. заборгованість із виплати заробітної плати у сільському господарстві становила майже 340 млн. грн., а у січні 2005 р. – майже 321 млн. грн. Отже, за два роки ситуація із погашенням заборгованості з виплати заробітної плати в галузі майже не покращилась.

Основними факторами, які сприятимуть відновленню ролі заробітної плати як основного джерела ресурсного забезпечення сільських домогосподарств і, відповідно, відтворенню трудового потенціалу аграрної сфери, повинні стати: відновлення товарного виробництва у сільськогосподарських підприємствах, становлення дрібного підприємництва в сільському господарстві, агросервісних і переробних галузях АПК. Водночас необхідно розробити механізм реалізації державних гарантій щодо отримання заробітної плати працівниками усіх господарських формувань відповідно до чинного законодавства та забезпечити недопущення подальшого зростання заборгованості із оплати праці.

Наступним вагомим джерелом доходів сільських домогосподарств є доходи від сільськогосподарської діяльності. У 1990-1998 рр. їх частка у структурі сукупного доходу селян постійно підвищувалась і досягла у 1998 р. 53,2%. У структурі сукупних ресурсів у 1999-2003 рр. частка надходжень від сільськогосподарської діяльності (сумарні надходження від продажу

сільськогосподарської продукції та вартість спожитої продукції, отриманої з підсобного господарства) також залишалась найвищою і становила відповідно 53,8; 48,3; 42,1; 37,1 і 38,7%.

Зростання сумарних надходжень від сільськогосподарської діяльності домогосподарств супроводжується істотною зміною співвідношення між їх грошовою і натуральною частинами. Так, доходи від продажу продукції підсобного господарства у 2000-2003 рр. зросли більше, ніж на три чверті: з 61,52 до 109,20 грн. в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство. Водночас фізичний обсяг спожитої у домогосподарстві продукції скоротився. Певною мірою це пов'язано з погіршенням харчування селян. Так, у 1999-2003 рр. споживання сільським населенням м'яса і м'ясопродуктів зменшилось з 3,9 до 3,2 кг, молока і молокопродуктів – з 22,5 до 20,1 кг, риби та рибопродуктів – з 1,2 до 1,1 кг, а овочів і баштанних – з 10,6 до 8,9 кг. При цьому 55% спожитих м'яса і м'ясопродуктів, 69% молока і молокопродуктів, 73% овочів, 69% фруктів і ягід, 92% картоплі сільське населення виробляє в особистих господарствах.

Слід зазначити, що у 2003 р. порівняно з 1999 р. дещо зросла енергетична цінність спожитих продуктів харчування (відповідно 3521 проти 3284 ккал в розрахунку на одну особу на добу). Однак це відбулось за рахунок збільшення споживання вуглеводів, зокрема хліба і хлібопродуктів; натомість кількість спожитих жирів, білків, макро- та мікроелементів скоротилась. Отже, селяни обмежують споживання цінних продуктів з метою їх реалізації, щоб отримати гроші на придбання найнеобхідніших товарів і послуг (медикаментів, оплати електроенергії, газо- і водопостачання тощо), а загальну потребу в продовольстві задовольняють менш цінними продуктами.

Висока частка самозабезпеченості селян продуктами харчування є причиною певного завищення оцінки рівня їх добробуту. Згідно з методикою обстеження домогосподарств для обрахунку вартості спожитої продукції, яка вироблена в господарствах населення, використовуються середньозважені величини рівнів цін на відповідні товари, що склалися на споживчому ринку. Поряд з цим переважна частина селян реалізовує власну продукцію не на міських ринках, а на місці – різним заготівельникам (організаціям та фізичним особам) за цінами, значно нижчими від ринкових. За таких обставин вартість продукції, використаної на харчування, у доходах і витратах домогосподарств виявляється значно вищою, ніж такої ж її кількості, проданої заготівельникам, хоча останній напрям використання продукції для домогосподарств зазвичай є пріоритетнішими, оскільки приносить їм „живі” гроші.

Розрахунок вартості виробленої і спожитої в домогосподарствах сільськогосподарської продукції у 2000 р., здійснений на прикладі одного з домогосподарств Київської області за трьома варіантами: 1) собівартістю; 2) цінами заготівельних організацій; 3) цінами споживчого ринку, показує, що різниця між першим і другим варіантом досягає 3,3 рази, а другим і третім – 2,4 рази (табл.3).

Вартість продукції особистого підсобного господарства, спожитої у домогосподарстві, 2000 р., грн.

Вид продукції	Одиниці виміру	Кількість спожитої продукції за рік	Ціна одиниці продукції			Вартість спожитої продукції		
			за собівартістю*	за цінами заготівельних організацій**	за цінами споживчого ринку**	за собівартістю*	за цінами заготівельних організацій**	за цінами споживчого ринку**
Яловичина	кг	12,9	1,26	3,1	7,35	16,28	39,99	94,82
Свинина	кг	22,6	1,27	3,1	8,79	28,63	70,06	198,65
Молоко	л	490,5	0,16	0,55	1,33	80,19	269,78	652,37
Яйця	шт.	596	0,11	0,21	0,25	66,80	130,52	148,40
Картопля	кг	397,3	0,04	0,39	1,39	17,43	155,18	553,08
Капуста	кг	72,6	0,06	0,53	1,14	4,55	38,48	82,76
Всього	х	х	х	х	х	213,78	704,01	1730,08

*Розраховано за даними: Особисті підсобні господарства України – аналіз витрат та ефективності виробництва видів сільськогосподарської продукції. – К.: УААН. – 2001.–С.72, 82, 88, 94, 127.

**Розраховано за даними Держкомстату.

Подібний розрахунок, здійснений з використанням цін заготівельних організацій і цін споживчого ринку, свідчить, що зазначена ситуація мала місце і у 2001-2003 рр., причому різниця у вартості спожитої продукції становила від 1,7 раза (2001 р.) до 2,7 раза (2002 р.).

При визначенні рівня добробуту сільських сімей, поряд з існуючими даними обстежень умов життя домогосподарств, варто було б використовувати показники, в яких спожита у домогосподарствах продукція власного виробництва оцінювалася б за цінами, що знаходяться в інтервалі між собівартістю та цінами заготівельних організацій. Останні могли б становити верхню межу названого інтервалу. Адже використання продукції, отриманої від сільськогосподарської діяльності домогосподарств, завершується або її споживанням, або ж реалізацією на місці.

Зважаючи на те, що кількість осіб, зайнятих в особистих селянських господарствах, з року в рік збільшується (на фоні скорочення у крупнотоварному аграрному виробництві), можна сподіватись, що у перспективі сільськогосподарська діяльність частини домогосподарств поступово переростатиме у товарні форми сільськогосподарського виробництва (зокрема, у фермерство). Зі зниженням доходів від сільськогосподарської діяльності домогосподарств зменшуватиметься і їх роль у відтворенні трудового потенціалу аграрної сфери. Натомість останнє компенсуватиметься доходами від інших видів діяльності (наприклад, доходами від оплати праці, підприємницької діяльності тощо).

							грн.	%		
I. до 191,0	6	180,32	138,17	76,6	42,16	23,4	64,76	35,9	3243	49,5
II. 191,1 – 215,0	8	204,93	152,50	74,4	52,46	25,6	77,70	37,9	3344	52,8
III. 215,1 – 239,0	6	228,93	174,20	76,1	54,75	23,9	83,40	36,4	3831	49,6
IV. понад 239,0	5	253,29	182,80	72,2	70,52	27,8	76,40	30,2	3805	44,6
Україна	25	213,84	159,70	74,7	54,16	25,3	74,9	35,0	3521	49,4

* Розраховано за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств у 2003 році в цілому по Україні та в регіонах.

Поряд з цим, незважаючи на міжгрупову диференціацію, сільські домогосподарства усіх регіонів України характеризуються певними спільними рисами: із зростанням від групи до групи загального обсягу споживчих сукупних витрат зростають і витрати на харчування. Правда, частка витрат на харчування при цьому загалом зменшується, але тенденція до зменшення проявляється нечітко, та й у групі з найвищим рівнем споживчих витрат вона перевищує 72%. Отже, із зростанням загального обсягу споживчих ресурсів селяни у всіх регіонах все ще намагаються спрямувати їх (хоча б частину) на поліпшення харчування. Поряд з цим, позитивна тенденція простежується щодо витрат на непродовольчі товари та послуги. Таким чином, краще ресурсне забезпечення домогосподарств у регіонах з більшими обсягами сукупних споживчих витрат супроводжується вищим рівнем споживання селянами не лише продовольства, але й непродовольчих товарів і послуг.

Слід відмітити, що показник вартості спожитого продовольства, отриманого з підсобних господарств, у другій і третій групах регіонів вищий, а в четвертій – нижчий, частка ж цього продовольства починає зменшуватись уже в третій групі. Така ж тенденція простежується стосовно частки продуктів власного виробництва в енергетичній цінності спожитого продовольства. Однак, якщо у першому випадку частка спожитого продовольства, отриманого з підсобного господарства, коливається по групах від 30,2 до 37,9%, то у другому – від 52,8 до 44,6%. Така невідповідність певною мірою підтверджує факт незбалансованості харчового раціону сільських мешканців усіх груп регіонів.

Рівень ресурсного забезпечення сільських домогосподарств усіх регіонів України загалом є низьким і не створює умов для повноцінного відтворення трудового потенціалу аграрної сфери. У 2003 р. частка домогосподарств, у яких середньодушові сукупні витрати на місяць були нижчими прожиткового мінімуму становила 77,2%. Структура сукупних витрат сільських домогосподарств свідчить, що переважна їх частина спрямовується на харчування, причому основою продовольчого забезпечення селян є особисті підсобні господарства. Вироблене в них продовольство за показниками енергетичної цінності забезпечує половину харчового раціону.

Про важливість підсобних господарств у ресурсному забезпеченні сільських домогосподарств свідчать і показники неспоживчих грошових витрат, у структурі яких по всіх регіонах лєвова частка витрат спрямовується на ведення підсобного господарства.

Надходження з підсобних господарств є найвагомїшим джерелом ресурсного забезпечення у тих регіонах, в яких після повної або часткової втрати роботи, і, відповідно, заробітку на підприємствах, розташованих у сільській місцевості (у тому числі і несільськогосподарського профілю), сільські мешканці не мають альтернативних джерел заробітку або така альтернатива є досить слабкою і не “відшкодовує” повною мірою втрачений заробіток. Зазначене призводить до значної міграції сільських жителів як усередині країни, так і до країн близького і далекого зарубіжжя.

До кожної з чотирьох груп, виділених у таблиці 4, ввійшли регіони (області) з різних географічних частин України. Так, першу групу склали Хмельницька, Рівненська, Сумська, Кіровоградська, Закарпатська області та АР Крим; другу – Одеська, Луганська, Волинська, Тернопільська, Івано-Франківська, Херсонська, Львівська та Черкаська; третю – Чернігівська, Житомирська, Вінницька, Харківська, Чернівецька та Київська; четверту – Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Полтавська та Миколаївська області. Хоча у ряді виділених нами груп регіонів є декілька суміжних областей (у другій – чотири західні, у четвертій – чотири з п’яти – східні тощо), можна стверджувати, що достатньо вираженого розмежування регіонів за обсягом і характером споживчих витрат не існує. Тут, крім регіональних, вагомїшу роль відіграють інші чинники, зокрема соціально-демографічна ситуація і характер основних виробничих напрямків регіонів. Так, нижчими обсягами споживчих витрат характеризуються в основному аграрні та аграрно-індустріальні регіони, а також регіони з вищими показниками середнього розміру домогосподарства та коефіцієнта економічного навантаження на працюючого члена домогосподарства.

ВИСНОВКИ

1. Найбільш ємною характеристикою людського фактора виробництва на сучасному етапі розвитку економіки є економічна категорія трудового потенціалу, яка у загальному вигляді виражає потенційні запаси живої праці аграрної сфери. Носіями трудового потенціалу є люди з певними фізичними та духовними здібностями, що мають відповідну загальноосвітню та професійну підготовку, навички, знання, здібність до трудової діяльності. Відтворення трудового потенціалу визначається комплексом економічних, соціальних, демографічних та інших чинників. Метою названого відтворення в аграрній сфері є формування адекватних вимогам конкурентноспроможного сільськогосподарського виробництва, що ведеться на сучасній техніко-технологічній основі, якісних характеристик зайнятих у цій сфері осіб;

2. Відтворення трудового потенціалу здійснюється у певному соціально-економічному середовищі, складовими якого, поряд з іншими, є суб'єкти ринкових відносин: держава, підприємства, громадські і некомерційні організації та домогосподарства. Їх витрати на оплату праці, формування соціальних фондів, задоволення різноманітних потреб населення є основою ресурсного забезпечення відтворення трудового потенціалу. Основну, і у той же час специфічну роль у цьому відтворенні відіграють домогосподарства: виконуючи при цьому свої власні функції, вони проводять ресурсні потоки, що формуються іншими суб'єктами економіки.

3. На усіх стадіях відтворення трудового потенціалу його визначальною економічною основою є доходи та витрати домогосподарства. Сучасні обсяги та структура доходів сільських домогосподарств свідчать про надзвичайно обмежені можливості селян щодо задоволення власних споживчих потреб. У 2003 р. обсяг сукупних ресурсів у розрахунку на одного члена домогосподарства становив 73% від величини прожиткового мінімуму. Основна частина ресурсів сільських домогосподарств спрямовується на їх продовольче забезпечення.

4. Провідну роль у ресурсному забезпеченні відтворення трудового потенціалу аграрної сфери повинні відігравати доходи від оплати праці зайнятих у цій сфері. У 1990-2003 рр. частка оплати праці у структурі доходів селян зменшилась у два з половиною рази і у 2003 р. становила 24,0%. Величина номінальної заробітної плати в сільському господарстві, залишаючись однією з найнижчих серед видів економічної діяльності, становить лише 57,3% від величини прожиткового мінімуму. Заробітна плата в сільському господарстві повною мірою не виконує відтворювальної функції ще й тому, що значна її частина видається натурою (сільськогосподарською продукцією та продуктами її переробки), практикуються тривалі затримки з її виплатою тощо.

5. Відновлення ролі оплати праці, як основного джерела ресурсного забезпечення сільських домогосподарств, пов'язане з реалізацією наступних заходів: відродженням товарного виробництва сільськогосподарської продукції, зокрема його трудомістких галузей, що сприятиме розширенню сфери прикладання праці в аграрній сфері; поліпшенням умов становлення малого підприємництва в цій сфері; розвитком агросервісних і переробних галузей АПК, інших видів несільськогосподарської діяльності в сільській місцевості. Водночас необхідно запровадити механізм реалізації державних гарантій щодо отримання заробітної плати працівниками усіх господарських формувань на не нижчому від прожиткового мінімуму рівні, забезпечити недопущення подальшого зростання заборгованості із заробітної плати і розробити механізм її погашення з урахуванням індексу споживчих цін.

6. Основним джерелом ресурсного забезпечення сільських домогосподарств нині є доходи від їх сільськогосподарської діяльності (особистих підсобних господарств). Їх обсяги зростають, передусім, за рахунок реалізації виробленої продукції, яку селяни нерідко продають, обмежуючи власне споживання, щоб на отриману виручку придбати

найнеобхідніші промислові товари і послуги. Однак, можна сподіватись, що у перспективі сільськогосподарська діяльність домогосподарств поступово переростатиме в інші форми сільськогосподарського виробництва, а її роль у відтворенні трудового потенціалу аграрної сфери зменшуватиметься. Натомість останнє компенсуватиметься доходами від інших видів діяльності (наприклад, доходами від оплати праці, підприємницької діяльності тощо).

7. Використання чинної методики оцінки спожитої продукції, виробленої в особистих селянських господарствах, призводить до завищення вартості цієї продукції та неадекватного відображення рівня добробуту селян. При визначенні останнього, поряд з даними обстежень умов життя домогосподарств, варто було б використовувати показники, в яких продукція власного виробництва, спожита у домогосподарствах, оцінювалася б за цінами, що знаходяться в інтервалі між собівартістю та цінами заготівельних організацій.

8. Незважаючи на збільшення соціальних видатків бюджетів усіх рівнів, умови отримання відповідних послуг сільським населенням не поліпшуються, про що, поряд з іншими ознаками, свідчить катастрофічне скорочення мережі об'єктів соціальної інфраструктури сільської місцевості. Передача названих об'єктів до комунальної власності не супроводжувалась відповідними заходами щодо зміцнення фінансової бази місцевого самоврядування, внаслідок чого зменшення витрат сільгоспідприємств на утримання об'єктів соціальної сфери не компенсується їх збільшенням з місцевих бюджетів.

9. Показники структури соціальних трансфертів, які надходять до бюджету домогосподарства (лева частка в них належить надходженням від пенсій за віком), свідчать про погіршення умов відтворення трудового потенціалу аграрної сфери. Неврегульованим залишається питання щодо рівня пенсійного забезпечення працівників сільськогосподарських підприємств та селян, зайнятих лише в особистих господарствах.

10. Рівень доходів і витрат сільських сімей характеризується значною регіональною диференціацією, на що впливають соціально-демографічна ситуація в сільській місцевості регіонів, характер основних виробничих напрямів тощо. Незважаючи на це, ресурсне забезпечення усіх регіонів є вкрай низьким і не створює умов для повноцінного відтворення трудового потенціалу аграрної сфери. Основна частина сукупних витрат спрямовується на харчування, при цьому основою продовольчого забезпечення селян є особисті підсобні господарства.

ПЕРЕЛІК ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ, ОПУБЛІКОВАНИХ У ФАХОВИХ ВИДАННЯХ

1. Черніченко В. Особливості формування фонду відтворення робочої сили в аграрній сфері // Пріоритетні напрями і механізми відновлення та модернізації ресурсного потенціалу національного АПК: Зб. наук. пр. — К.: НАН України. Ін-т економіки, 2000. — С. 66-71.

2. Черніченко В. Заробітна плата у відтворенні робочої сили аграрної сфери // Вісник Технологічного університету Поділля: Серія: економічні науки: в 3 ч. – 2001. – №2. – Ч. 3. – С. 120-123.
3. Черніченко В. Сільськогосподарська діяльність домогосподарств як засіб їх самозабезпечення // Проблеми формування ресурсного потенціалу сталого розвитку АПК: Зб. наук. пр. – К.: НАН України. Ін-т економіки, 2003. – С. 95-101.

Тези доповідей на наукових конференціях

1. Черніченко В. Особливості формування фонду відтворення робочої сили в аграрній сфері України // Регіональні проблеми розвитку агропромислового комплексу України: стан і перспективи вирішення: Зб. наук. пр. – К.: Знання, 2000. – С. 130-131.
4. Черніченко В. Особисті підсобні господарства у відтворенні робочої сили сільського населення // Молодые учёные Крыма в решении актуальных вопросов современности: Сб. науч. тр. – Севастополь: СевНТУ, 2002. – С.39-40.
6. Черніченко В. Витрати сільських домогосподарств та формування трудового потенціалу // Регіональні проблеми зайнятості і ринку праці: Зб. наук. пр. – Тернопіль, 2004, – С.70-71.
7. Черніченко В. Некоторые аспекты воспроизводства рабочей силы в сельской местности Украины // Аграрная отрасль: социально-экономические и правовые проблемы становления и перспективы развития: Сб. науч. тр. – Гомель, 2004. – С. 269-271.
8. Черніченко В. Стан соціальної інфраструктури та демографічна ситуація у сільській місцевості. // Методичні основи сучасного дослідження в аграрній економіці: Зб. наук. пр.: В 3ч. – Житомир. – 2005. – Ч.3. – С. 225-230.

АНОТАЦІЯ

Черніченко В.В. Економічні чинники відтворення трудового потенціалу аграрної сфери. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук за спеціальністю 08.07.02 – економіка сільського господарства і АПК. – Об'єднаний інститут економіки НАН України, Київ, 2005.

Дисертація присвячена дослідженню особливостей формування і використання ресурсної бази відтворення трудового потенціалу аграрної сфери та обґрунтуванню напрямів її зміцнення. У роботі конкретизовано роль різних суб'єктів економічної системи у створенні повноцінних умов для формування та відтворення трудового потенціалу аграрної сфери. Досліджено функції домогосподарства, як економічного суб'єкта, що займає визначальне місце у відтворенні трудового потенціалу, та економічні чинники, які впливають на виконання цих функцій. Розкрито причини неадекватності

оцінки рівня добробуту сільських сімей. Досліджено регіональні особливості структури споживання сільських домогосподарств та їх ресурсного забезпечення.

Ключові слова: трудовий потенціал, аграрна сфера, ресурсне забезпечення, відтворення, економічні чинники, домогосподарство, доходи, витрати.

АННОТАЦІЯ

Черниченко В.В. Экономические факторы воспроизводства трудового потенциала аграрной сферы. – Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата экономических наук по специальности 08.07.02 – экономика сельского хозяйства и АПК. – Объединённый институт экономики НАН Украины, Киев, 2005.

Диссертация посвящена исследованию особенностей формирования и использования ресурсной базы воспроизводства трудового потенциала аграрной сферы и обоснованию путей её укрепления.

В работе рассмотрены основные подходы к определению экономической категории трудового потенциала, раскрывается её связь с другими категориями – рабочей силой, трудовыми ресурсами, человеческим фактором, человеческим капиталом. На основе ретроспективной оценки теоретических подходов к определению категории трудового потенциала уточнена её экономическая суть относительно аграрной сферы. Обоснована цель воспроизводства трудового потенциала аграрной сферы, которая заключается в формировании таких качественных характеристик занятого в ней населения, которые отвечают требованиям конкурентноспособного сельскохозяйственного производства. Формирование таких характеристик связано с созданием благоприятной социальной и экономической среды и соответствующими расходами.

В диссертации выявлены и классифицированы основные элементы среды воспроизводства трудового потенциала аграрной сферы, конкретизирована роль различных субъектов экономической системы в создании полноценных условий для формирования и воспроизводства трудового потенциала аграрной сферы. Исследованы функции домохозяйства, как экономического субъекта, которому принадлежит определяющая роль в системе воспроизводства трудового потенциала и экономические факторы, влияющие на выполнение этих функций.

Дана оценка ресурсного обеспечения воспроизводства трудового потенциала на наиболее важных уровнях – производственной и социальной сфер сельской местности и сельских домохозяйств. Установлено, что уровень ресурсного обеспечения домохозяйств в сельской местности всех регионов Украины не отвечает современным требованиям формирования качественных

характеристик работника и удовлетворения его потребностей. Раскрыты причины неадекватности оценки уровня благосостояния сельских семей.

В диссертации обоснованы пути диверсификации доходов сельских домохозяйств за счёт дополнения существующих источников новыми и направления расходов в первую очередь на улучшение качественных характеристик трудового потенциала членов этих домохозяйств. Определены приоритетные направления государственной политики в сфере укрепления ресурсной базы воспроизводства трудового потенциала аграрной сферы.

Ключевые слова: трудовой потенциал, аграрная сфера, ресурсное обеспечение, воспроизводство, экономические факторы, домохозяйство, доходы, расходы.

ABSTRACT

Chernichenko V.V. Economic determinants of reproduction of labour potential of agrarian sphere. – Manuscript.

The thesis is for obtaining of Scientific Degree of Candidate of Sciences (Economics) by Specialty 08.07.02 – economics of agriculture and AIC. – Joint Institute of Economics of NAS of Ukraine, Kyiv, 2005.

The thesis is devoted to investigation of features of forming and use of resource base of reproduction of labour potential of agrarian sphere and substantiation of directions of its strengthening. The role of different subjects of economic sphere in creation of high-grade conditions for forming and reproduction of labour potential of agrarian sphere is detailed. The functions of a household, as an economic subject, which takes a dominant position in reproduction of labour potential, are investigated, as well as economic factors, which make impact on these functions realization. The reasons of inadequacy of estimation of the rural families' living standards are revealed. The regional features of structure of the rural households' consumption and their supply of resources are investigated.

Key words: labour potential, agrarian sphere, supply of resources, reproduction, economic determinants, a household, incomes, expenditures.

Підписано до друку 26.09.2005 р.

Ум-друк. арк. 2,3 Обл. вид. арк. 2,0 Формат 60x84/16

Офс. друк. Тираж 150 прим. Зам. 375

Об'єднаний інститут економіки НАН України

Поліграфічне бюро

01011 Київ – 11, вул. Панаса Мирного, 26